

Aristokratik Zihniyetin Siyasal Düzene Müdahalesi:
Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Haziran Krizi
(16-18 Haziran 1918)

The Intervention of Aristocratic Mentality in the Political Order:
The June Crisis in the Establishment of the Republic of Azerbaijan
(June 16-18, 1918)

Gıyas Şüküroğlu*

Öz

1917'deki Rus ihtilallerinden sonra Kafkasya'nın güneyindeki Türkleri temsil eden siyasi partilerin istikballe ilgili planları ve yeni düzen kurma çabaları, bu makalenin başlıca araştırma konusunu oluşturur. Konunun ana kaynakları, dönemin olaylarına ışık tutan arşiv belgeleri ile olayların doğrudan tanığı olan siyasetçilerin tarihe not düşen kayıtlarıdır. Kaynak materyalin karşılaştırmalı olarak araştırılması sonucunda ulaşılan bulgulara göre, Rus ihtilallerinin doğurduğu yeni konjonktürde hızlıca örgütlenerek Kurucu Meclis seçimlerine katılan siyasal akım, temsilcisi olduğu milletin istikbali hususunda federalist düşünceden millî istiklal tezine doğru evrildi. Örgütlenme düzeyi nispeten zayıf olup meclis seçimlerine katılamayan ve dolayısıyla yeni düzende temsil olunamayan siyasal akım ise Osmanlı Devleti'ne birleşme siyasetini benimsedi. Savundukları siyasi anlayış yüzünden demokratik ve aristokratik güçler olarak tasnif edilen

* Dr. - Ph.D., Ankara/TÜRKİYE, giyassukuroglu@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-0844-3490>
Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

bu iki akım arasındaki mücadele, iki önemli aşamadan geçti. Mücadelenin Trabzon ve Batum Konferansları dönemindeki ilk aşaması, Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin de etkisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonuçlandı. Birinci grubun zaferi olarak telakki edilen bu olay karşısında ikinci grubun cumhuriyetin yasama ve yürütme kurumlarının meşruiyetini tartışmaya açması, mücadelenin ikinci aşamasını tetikledi. Toplam iki gün süren müzakereler boyunca tarafların sağduyulu davranması neticesinde karşılıklı tavizler içeren çözüm paketi üzerinde anlaşmaya varıldı. Yasama kurumu ile ilk hükûmetin sahneden çekilmesi karşılığında bütün tarafların dâhil olduğu bir koalisyon hükûmeti kuruldu. Bu yeni yapılanma, Azerbaycan'ın ikinci hükûmeti olarak hem yasama hem de yürütme yetkileriyle donatıldı.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Güney Kafkasya, Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Millî Şurası, Haziran Krizi.

Abstract

The main subject of this article is the future plans and efforts to establish a new order by the post-revolutionary political parties representing south Caucasian Turks after 1917. The archival documents and personal notes of the politicians of the period constitute the main sources. A comparative study of the sources put forth that the political movement, which became organized rapidly under the new conjuncture posed by the Russian revolutions and participated in the Constituent Assembly elections, had evolved from a federalist point of view to an independist one. The relatively less organized political movement, which could not participate in the elections, adopted a policy of uniting with the Ottoman State. The struggle between these movements tagged as the democratic and aristocratic powers due to their political stance, experienced two important phases. The first phase, which coincided with the Trebizond and Batumi Conferences, was under the influence of the irredentist policies of the Ottoman State and resulted in the establishment of the Republic of Azerbaijan. This was considered as the victory of the first group, however the legitimacy of the legislative and executive institutions of the republic was opened to discussion by the second group paving the way to the second phase of the struggle. An agreement was reached after two days of negotiations and mutual compromises. A coalition including all sides was established after the withdrawal of the legislative institution and the government. This new institution was vested with both legislative and executive powers as the second government of Azerbaijan.

Keywords: The Caucasus, South Caucasus, Republic of Azerbaijan, National Council of Azerbaijan, June Crisis.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın son merhalesinde Rusya'da meydana gelen ihtilallerin ortaya çıkardığı yeni koşullarda Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin vahdeti olarak tarih sahnesine çıkan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yasama ve yürütme kurumları, Tiflis'teki on sekiz günlük zorunlu misafirlikten sonra taşındığı Gence'de ciddiye arz eden bir siyasi krizle karşılaştı. Cumhuriyeti ilan eden kadroya karşı örgütlenen muhalif cenah, geniş halk kitlesinin de desteğini edinerek yasama kurumu ile ondan güvenoyu alan hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açtı. Azerbaycan'ın yakın tarihine “Haziran Krizi” olarak geçen bu siyasi bunalımla ilgili iktidar cenahının bakışını açıklayan birçok kaynak materyal günümüze ulaşmıştır. Millî Şuranın 17 Haziran 1918'de yapılan oturumlarındaki tartışmaların tam olmayan Rusça tutanakları, söz konusu meselenin öğrenilmesinde dikkate alınması gereken ana malzemedir¹. Bu materyal grubundaki eksik kısımları, Millî Şura kâtiplerinden Rahim Kosalı'nın cumhuriyetin birinci yıl dönümü dolayısıyla 28 Mayıs 1919'da yayımlanan *İstiklal Mecmuası*'nın özel sayısındaki makalesinde nakledilen Türkçe tutanaklar tamamlamaktadır². Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve idari tarihiyle ilgili 1920'de neşredilen resmî salnamede de bahis konusu tutanakların Rusça tam olmayan metinleri mevcuttur.³

Sorunun meclisteki çözülme sürecinin başaktörlerinden Mehmet Emin Resulzade'nin eserlerinden birinde meselenin özü demokratik güçlerle aristokratik zihniyet arasında mücadele olarak değerlendirilmiştir⁴. Ordu Komutanlığının kriz sırasındaki tutumuna eleştirel yaklaşan Mirza Bala Mehmetzade, yasama ve yürütme kurumlarının sahnedeki

1 Millî Şuranın 17 Haziran 1918'deki toplantılarının tutanakları, Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti Arşivinde muhafaza edilmektedir (ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a, 17 Haziran 1918; ARDA, 9701/1/1, vr. 57-61, 17 Haziran 1918; ARDA, 970/1/3, vr. 12-15, 17-18 Haziran 1918). Bahsedilen tutanakların yayınlanmış nüshası için bk. *Żaqafqazıya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Millî Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il* (bundan sonra: *ŻSMF ve AMS Protokolları*), haz. A. E. Paşayev, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006, belge no. 27-29, s. 70-78.

2 Rahim Kosalı, “Seymden Parlamana: Cumhuriyetimiz Tarih-i Teşekkülünden”, *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devri-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmuası)*, 28 Mayıs 1919, s. 56-84.

3 “İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki”, *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y g na Tyurkskom i Russkom Yazıkah (1-y god izdaniya)*, (bundan sonra *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*), ed. A. İ. Stavrovski, Pravitelstva Tipografiya Gaz. Azerbaydjan, Bakı 1920, s. 18-22. *Adres-Kalendar*'daki materyalin müellifi Rahim Kosalı olup, bu materyal 1988'de Bakı'da Rahim Vekilov imzasıyla bağımsız kitapçık hâlinde neşredilmiştir. Eserin yeni baskısındaki ilgili kısım için bk. Ragim Vekilov, *İstoriya Voznikoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki*, İzdatelstvo Elm, Bakı 1998, s. 18-21.

4 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı 1339/1923, s. 62.

çekilmesinden sonra Nuri Paşa'nın isteği doğrultusunda bir hükûmet kurulduğu düşüncesini ortaya koymuştur⁵. İkinci kuşağın temsilcilerinden Hüseyin Baykara'nın eserinde ise meselenin içyüzü *çayın ortasında saltanat ve demokrasi uyumsuzluğu* metaforu ile açıklanmıştır⁶. Zikredilen materyallerden hareketle iktidar cenahının krize yaklaşımı rahatlıkla öğrenilebilir. İktidara muhalif cemahtakilerin soruna bakışını açıklayan kaynak bir eser günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, dönemin olaylarını anlatan birçok arşiv belgesinde muhalif cenahın lider kadrosu, düşünce biçimi ve sosyal tabanıyla ilgili bazı bilgilere ulaşılabilir⁷. Mehmet Emin Resulzade'nin "Azerbaycan'ın Teşekkülünde Müsavat" başlığıyla yaptığı haftalık konferans konuşması da muhalif cenahı ortaya çıkaran tarihi süreç ile muhaliflerin taleplerini anlamaya yardımcı materyaldir⁸. Komutanlığın kriz günlerinde benimsediği tarafsızlık ilkesi ise Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatnamesiyle açıklanabilir⁹.

Azerbaycan'daki cumhuriyet düzeninin karşılaştığı ilk siyasi kriz, çağdaş akademik literatürde genellikle millî istiklal taraftarları ile Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmayı talep edenler arasında siyasi mücadele olarak irdelenmiştir¹⁰. Alanın batılı araştırmacılarından Tadeusz Swietochowski, meseleyi ordu komutanlığının davet edildiği ülkenin iç siyasetine müdahalesi olarak değerlendirmiştir¹¹. Buna benzer şekilde Ronald Grigor Suny de Millî Şuranın siyaset sahnesinden çekilmesini

- 5 Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 92.
- 6 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 266.
- 7 *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, haz. Vasif Qafarov ve Qiyas Şükürov, Teas Press, İstanbul 2018, belge no. 147, s. 443-489; *Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, haz. Qiyas Şükürov ve Vasif Qafarov, Teas Press, İstanbul 2018, belge no. 29-32, s. 96-120.
- 8 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat: Haftalık Müsavat Muhazaralarından*, Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası, Bakü 1920, s. 22-26.
- 9 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi* (bundan sonra *ATBD*), Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı) Özel Sayısı, haz. Nurcan Aslan, Nuri Bayrak ve Melike Gürler, C 69/S. 148, Kasım 2020, belge no. 17, s. 50-51.
- 10 Bahsi geçen çalışmalar için bk. Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelxalq Münasibetler Sisteminde: 1918-1920*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1993, s. 97; Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 55-56; Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 178-179; Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusiya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, Azərneşr, Bakı 2011, s. 204-208.
- 11 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s. 179.

Müsavet'in etkisinin zayıflatılması ve Türklere yakın duran bir hükûmet kurulması girişimi olarak ele almıştır.¹² İktidara muhalif cenahın Azerbaycan siyaset sahnesinin etkisiz ve belirsiz faktörü olduğuna dikkat çeken Vügar İmanov, söz konusu meselede Nuri Paşa'nın "asıl oyuncu" veya "oyun kurucu" olduğu fikrini ileri sürmüştür.¹³ Konunun çağdaş araştırmacılarından Reşad Qasimov ve Vasif Qafarov, ilhakçılar denilen grubun Kafkas İttihat ve Terakki Fırkasının etkisi altında örgütlenen yapılanma olduğu kanaatini ortaya koymuşlardır¹⁴. Azerbaycan'ın yakın tarihini psiko-sosyal merceklerle irdeleyen Tefvik Orkun Develi'nin alanında örnek eserinde bahsedilen vaka saltanat ile cumhuriyet veya eski düzen ile yeni düzen arasında gerilim olarak ele alınmıştır¹⁵. Alandaki en son araştırmalardan Zeynep Akarslan'ın doktora tezinde, Başvekil Fethali Han Hoyslu başta olmak üzere, Azerbaycan devlet ricalinin kriz boyunca izlediği siyasetin ayrıntıları irdelenmiştir¹⁶.

Bu çalışmayı öncekilerden farklı kılan en önemli özellik, sorunun ele alınış biçimi ve araştırmanın irdelendiği bağlamdır. Savaş ve ihtilallerin etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği coğrafyada iktidar ile muhalefeti arasındaki mücadelenin mahiyetinin öğrenilmesi bu araştırmanın başlıca hedefidir. Kriz sürecinde yaşananları zihniyet farklılığıyla ilişkilendiren Mehmet Emin Resulzade'nin değerlendirmesinden de esinlenerek şöyle bir hipotez geliştirilmiştir: İki ihtilal arası dönemde çoğunlukla büyük şehirlerde örgütlenerek Kurucu Meclis seçimlerine katılan ve yeni siyasal düzende temsil olunan demokratik güçler ile burjuvazi temsilcileri, din adamları ve soyluların ittifakı sonucunda genellikle kırsal kesimde oldukça yavaş örgütlenen ve seçimlere katılamadığı için yeni düzenin dışında kalan aristokratik zihniyet arasındaki sürtüşmeler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin başlıca siyasî bunalımını ortaya çıkarmıştır. Taraflar, altı aylık süreye yayılan mücadele boyunca kritik meselelerde en azı iki kere karşı karşıya

12 Ronald Grigor Suny, *Bakü Komününü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990, s. 280.

13 Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003, s. 95.

14 Reşad Qasimov, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı Münasibetleri (Osmanlı Menbeleri Esasında)*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı 2018, s. 113-115; Vasif Qafarov, *Birinci Dünya Müharibesi İllerinde Osmanlı İmperiyasının Azerbaycan Siyaseti*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilimler Doktorası Tezi, Bakü 2022, s. 160.

15 Tefvik Orkun Develi, *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021, s. 372.

16 Zeynep Akarslan, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 127-132.

gelmişlerdir. Bolşeviklerin Kurucu Meclisi dağıtmasından sonra Kafkasya'nın güneyindeki Türklerin istikbaliyle ilgili Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin sonucu olarak teşekkül eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde yaşanan tartışmalar, mücadelenin ilk aşamasını teşkil eder. Yasama ve yürütme kurumlarının Gence'ye taşınmasından sonra iktidarın muhalefetiyle yaşadığı sorunlar ise mücadelenin ikinci aşamasını oluşturur. İfade edilenlere ek olarak özellikle Haziran krizinde Nuri Paşa'nın izlediği tarafsızlık ilkesinin de ana kaynaklara dayalı olarak açıklığa kavuşturulması gereklidir.

1. Siyasi Örgütlenme

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus siyasi düzenini değiştirmeyi amaçlayan ihtilalci hareketin periferide örgütlenmesiyle birlikte Kafkasya'nın güneyindeki milletleri temsilen birçok siyasi fırka ortaya çıktı. Bu dönemin önde gelen endüstri merkezlerinden biri olan Bakü'deki Müslüman işçiler arasında gayrimillî ihtilalci sosyal-demokrasinin tutulmamasından dolayı Hümmet adıyla ilk Müslüman Sosyal-Demokrat Fırkası kuruldu (1904). Mehmet Emin Resulzade, Neriman Nerimanov, Meşhedi Azizbeyov, Sultan Mecit Efendiyev, Mehmet Hasan Hacinski, Mehmet Ali Resulzade ve Esedullah Ahundov gibi Bakü muhitinin iyi bilinen münevverleri Hümmet'in kurucu kadrosunu oluşturdular¹⁷. Hümmet'in millî ve mahallî örgütlenme olma özelliği, Bolşevik eğilimli fırka olarak gelişmesinin önüne geçti. Lider kadrosu çoğunlukla matbuat ve maarif alanlarında çalışan münevverler olduğundan eylemleri çarlık bürokrasisinin hegemonyasını eleştirmekle sınırlı kaldı¹⁸. 1905'teki ihtilalden sonra işbaşına geçen Başbakan Pyotr Stolipin'in uyguladığı baskıcı siyaset karşısında, diğer partiler gibi Hümmet'in de faaliyet alanı daraldı. Neriman Nerimanov ve Sultan Mecit Efendiyev başta olmak üzere bazı Hümmetçiler tutuklandılar, Mehmet Emin Resulzade ve diğer birçok fırka üyesi komşu ülkelere muhacerete gitmek zorunda kaldı¹⁹. İhtilal sürecinde Kafkasya'nın güneyinde patlak veren milletlerarası çatışmalar sırasında Türkler ile diğer Müslüman milletlerin savunmasız kalmasından dolayı Kafkasyalı aydınlardan Ahmet

17 Hümmet Fırkasının kurucu kadrosu için bk. Mehmed Şerif Efendizade, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1337/1921, s. 21-22; Baykara, *age.*, s. 77-80; İrade Bağirova, "20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasi Partiler", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Eylemler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, C 1, ed. Ali Asker, çev. Orhan Zahidov, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 115.

18 Swietochowski, *age.*, s. 81; Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford & California 1992, s. 64-65.

19 Swietochowski, *age.*, s. 84.

Ağaoğlu'nun örgütlemesiyle Difai adıyla gizli bir fırka oluşturuldu (1906). Ekber Refibeyli, Ali Ekber Hasmehmetli, Ali Asker Hasmehmetli, Nasip Yusufbeyli ve Hasan Ağaoğlu örneğinde Gence'nin milliyetçi ve muhafazakâr aydınları bu fırkanın kurucu kadrosunu oluşturdular²⁰. Hücreler şeklinde örgütlenen fırkanın kuruluş amacı, Rusya Hükûmeti'nin zapt ettiği Müslüman okulları ile evkaf emlakının iade olunmasını, Kafkasyalı Türklerin diğer milletler gibi siyasal, ekonomik ve kültürel haklar elde etmesini sağlamak ve Türklerin hukuklarını ihlal edenlere karşı önlemler almaktan ibaretti²¹. Toplam 2 sene faaliyet gösteren Difai'nin etkinliği, çarlık polisinin baskılarından dolayı zayıfladı ve fırkanın kurucu kadrosu öteye beriye dağıldı²².

İhtilalin baskılanması üzerine muhacerete gitmeye mecbur olan ihtilalci ve milliyetçi kadronun bir kısmı, Osmanlı Devleti ve İran'daki meşrutiyet hareketlerine katıldı. Mehmet Ali Resuloğlu, Taki Nakioğlu ve Abbas Kazımlı örneğinde Bakü'de kalan kadro ise Müsavat Halk Fırkası adıyla yeni bir fırka kurdu (1911). Müsavat'ın ilk programında ümmet ile millet ve Türklük ile Müslümanlık ilkeleri birbirine eklemlenmiş hâldeydi. Fırkanın kuruluş gayesi, bağımsız Müslüman devletlerinin bağımsızlıklarının korunmasına ve mahkûm Müslüman milletlerinin bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmaktan ibaretti. Çağın oldukça hızlı değişen koşullarında Müsavat da taktik itibarıyla inkılapçı, içtimai doktrin hasebiyle halkçı bir fırkaya dönüştü. Müsavat'ın taktiksel inkılapçılığı, çarlık düzeninin yıkılması uğrunda çalışan diğer ihtilalci örgütlerle teşrikimesaiden ibaretti. Teorik düzeyde ise halktan kuvvet aldığını deklare eden bir siyasi doktrini vardı²³. Romanovların tahta cülusunun 300. yıl dönümü dolayısıyla 1913'te çıkarılan genel aftan yararlanarak yurda dönen Mehmet Emin Resulzade'nin fırkanın başına geçmesiyle birlikte Türkçü ve milliyetçi eğilimler de Müsavat'ın siyasal çizgisine eklemlendi²⁴.

Dünya genelini sarsan büyük savaşın son merhalesinde Rusya'da vukua gelen Şubat İhtilali, Kafkasya'nın güneyindeki Türkleri temsil eden siyasal örgütlere yeni

20 Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 34-35.

21 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 509/55, vr. 3, 21 Kanunusani 1322/3 Şubat 1907.

22 BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH.EUM.KLH), 1/22, vr. 2-1, 5 Şubat 1330/18 Şubat 1915; Bağirova, agm., s. 131.

23 Mehmetzade, *age.*, s. 1-2.

24 Mehmetzade, *age.*, s. 2; Baykara, *age.*, s. 205, 211; Ahmet Karaca, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1982, s. 13.

fırsatlar sundu. İhtilal öncesinde gizlice örgütlenen fırkalar açık faaliyete geçerken, ihtilal sonrasında oluşan mümbit ortamda birçok yeni fırka kuruldu. Yeni süreçte iki gruba ayrılan Hümmet'in Bakü siyaset sahnesinde Neriman Nerimanov'u izleyen üyeleri Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin Bolşevik fraksiyonuna yaklaşıırken, Tiflis siyaset sahnesinde İbrahim Abilov, Samet Ağamalıoğlu ve Ahmet Cevdet Pepinov ile temsil olunan üyeleri ise Menşevik fraksiyonuna yaklaştılar²⁵. Gence'de Nasip Yusufbeyli başkanlığında Hasan Ağaoğlu, Şefi Rüstembeyli ve Hasmehmetli kardeşlerinin katılımıyla kurulan Türk Adem-i Merkeziyet Fırkasının programı yeni dönemin ana mihverini belirledi²⁶. Bu fırkanın yeni düzen önerisi, 1917'nin Nisan ayında Bakü'de yapılan Kafkasya Müslümanları Kurultayı'nda genişçe tartışıldı ve müstakbel Rusya için coğrafya temelli federal cumhuriyetin en iyi siyasal düzen olduğu kanaatine varıldı²⁷. Adem-i Merkeziyetçilerin Müsavatçılar tarafından içtenlikle desteklenen önerisi, 1917'nin Mayıs ayında Moskova'da yapılan Umum Rusya Müslümanları Kurultayı'nın da gündemini oluşturdu ve kapsamlı tartışmalar sonunda yapılan oylama ile Rusya'nın millî ve mahallî muhtariyete dayalı federal cumhuriyet olması hususunda tavsiye karar alındı²⁸.

Bahsedilen kurultaylardaki tartışmalar sonunda alınan kararlar, Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletleri temsil eden fırkaların geleceğini doğrudan etkiledi. Fırka programlarındaki yakınlık ve mefkûre ortaklığından dolayı Gence merkezli Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası ile Bakü merkezli Müsavat Halk Fırkası birleşme kararı aldı (Haziran 1917)²⁹. Entegrasyon sürecinde genellikle birleştirici unsurlar esas alındı ve ayrıştırıcı hususlardan uzak kalındı. Milliyetçi gelenek ile ihtilalci zihniyetin bütünleşmesi üzerine Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Halk Fırkası adını alan partinin siyasal çizgisi hürriyetçi, milliyetçi, istiklalci, halkçı ve cumhuriyetçi ilkelerle donatıldı. Rus siyasal sisteminde

25 Swietochowski, *age.*, s. 127.

26 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Mars Matbaası, Ankara 1966, s. 143-144; Swietochowski, *age.*, s. 125; Mehmetzade, *age.*, s. 47-48.

27 Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 6-8; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 38; Baykara, *age.*, s. 206; Mehmetzade, *age.*, s. 48-49.

28 Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 9-10; Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İpek Matbaası, Ankara 1971, s. 231.

29 Zenkovsky, *age.*, s. 397; Karaca, *age.*, s. 14; Swietochowski, *age.*, s. 132; Altstadt, *age.*, s. 81; İmanov, *age.*, s. 75-76; Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker, C 1, Yurt dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 25.

anayasal monarşiyi savunan Kadetlerle iş birliği hâlinde olan liberal eğilimli İttifak Fırkasının Azerbaycan'daki temsilcileri de yeni konjonktürde Tarafsız Demokrat Grup olarak Müsavatçı-Federalist cepheye yanaştılar³⁰. Böylece liberaller, ihtilalciler, muhafazakârlar ve milliyetçilerin katılımıyla sağ ve sol düşünceyi temsil eden siyasetçiler, Kafkasya'nın güneyindeki Türklerin istikbalinin belirlenmesinde mühim görevler üstlendiler.

Müsavat'ın aktif muhalefetini, Rusya Müslümanlarının birliği tezini savunan siyasal gelenek teşkil etti. Bu geleneğin Bakü'de Rusya'da Müslümanlık Fırkası ile Gence'de İttihad-ı İslam Fırkası adıyla temsil olunduğu iki önemli yapılanma mevcuttu. Bakü'deki kurucu kadrosu arasında Sultan Mecit Ganizade, Beşir Aşurbeyov, Miryakup Mehdiyev, Kerim Sultanov ve Ali Ekber Abbaskuluzade gibi etkin siyasetçiler bulunmaktaydı³¹. Gence'deki kadronun en etkin siyasi figürü ise Kafkasya Şeyhülislamı Muhammet Pişnamazzade idi³². Mefkûre yakınlığından dolayı her iki fırka Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası adıyla birleşme kararı aldı (Eylül 1917)³³.

1917'deki iki ihtilal arası dönemde örgütlenme çalışmaları hızlanan fırkaların ilk önemli sınavı, Rusya'nın siyasal düzenini biçimlendirmesine umut edilen Kurucu Meclis seçimleri oldu. 26-28 Kasım 1917 tarih aralığında yapılan seçimlerde Kafkasya'nın güneyinde Gürcü Menşevikler 11, Müsavatçılar 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler 1, Sosyalist İhtilalciler 1, Hümmetçiler 1, İttihatçılar 1 sandalye kazandılar³⁴. Seçimin ortaya çıkardığı manzaradan hoşnut olmayan Bolşeviklerin izledikleri siyaset sonucunda yasama kurumu işlevsiz hâle geldi (Ocak 1918). Bütün umutlarını parlamenter demokrasiye bağlayan mahkûm milletler, meclisin feshedilmesinden dolayı hayal kırıklığına uğradılar. Brest-Litovsk Konferansı döneminde aktüellik arz eden self-determinasyon ilkesi onlar açısından yeni bir nefeslik oldu. Bu ilke doğrultusunda Tiflis'te toplanan Kafkasyalı mebuslar, bölgesel olarak Kurucu Meclise seçilen vekil sayısının üç kat artırılarak aritmetik oluşturulması ve yeni mebusların da katılımıyla Seym adlı yasama kurumunun açılmasına karar verdiler. İfade edildiği üzere oluşturulan Seymde Gürcü Menşevikler 33, Müsavat 30, Taşnaksutyun 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Sosyalist İhtilalciler 5, Hümmet 4,

30 "İttifaqi-Müslimin", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 2, Bakı 2005, s. 66-68.

31 "İttihad", *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C 2, Bakı 2005, s. 68.

32 Tuğaç, *age.*, s. 144.

33 Swietochowski, *age.*, s. 127-128.

34 Suny, *age.*, s. 180; Swietochowski, *age.*, s. 149-150; Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yn Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

İttihat 3, Kadetler 1, Gürcü Nasyonal Demokratlar 1, Gürcü Sosyal Federalistler 1 mebusla temsil olundular³⁵. Yasama dönemine 23 Şubat 1918’de başlayan Seym çatısı altında Kafkasya’nın güneyinde sayıca kalabalık olan milletleri temsilen üç fraksiyon oluşturuldu. Kafkasyalı Türklerin temsil olundukları Müslüman Fraksiyonundaki mebusların fırkalara göre dağılımı şöyleydi:

Tablo 1: Müslüman Fraksiyonu Mebusları³⁶

Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Halk Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup			
Fethali Han Hoylu	Ali Merdan Topçubaşı	Nasip Yusufbeyli	Mehmet Emin Resulzade
Hasan Ağaoğlu	Hüsrev Paşa Sultanov	Mehmet Hasan Hacinski	Mirhidayet Seyyidov
Mehmet Yusuf Caferov	Halil Hasmehmetli	Yusuf Efendizade	Arslan Kardaşov
Şefi Rüstembeyli	Cevat Melikyeganov	Mustafa Mahmudov	Mehdi Hacıbababeyov
Selim Ahuntzade	Hudadat Melikaskanov	Mehdi Hacinski	Musayip Ahicanov
Lütfali Behbudov	Feridun Köçerli	İbrahim Vekilov	Hamit Şahhtahinski
Rahim Vekilov	Ali Asker Mahmutbeyov	Gazi Ahmet Mehmetbeyov	Mirza Celal Yusufzade
Mehmet Rıza Vekilov	İslam Kabulov		
Müslüman Sosyalist Blok		Rusya’da Müslümanlık ve İttihat Fırkası	Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası
İbrahim Haydarov	Ali Han Kantemir	Sultan Mecit Ganizade	Cafer Ahundov

35 BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2371/4, vr. 33, 19 Mart 1334/19 Mart 1918; Milli Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi / Eski Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), 2943/611, f. 2-5, 19 Şubat 1334/19 Şubat 1918.

36 Müslüman Fraksiyonu mebuslarının isimlerinin belirlenmesinde kullanılan materyal için bk. *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 9; Vekilov, *age.*, s. 11; Kosah, *agm.*, s. 58-59.

Arslan Safiyurtlu	Ahmet Cevdet Pepinov	Miryakup Mehdiyev	İbrahim Abilov
Bakır Rızayev		Heybetkulu Mehmetbeyov	Ekber Şeyhülislamov
Mehmet Muharremov	Camo Hacinski		Samet Ağamalıoğlu

Müslüman Fraksiyonunun Seymin 28 Şubat 1918'deki oturumunda onaylanan heyetinde bir süre sonra değişiklikler vukua geldi, üyesi olduğu firkadan ayrılanlar olduğu gibi bir firkadan diğer firkaya geçenler de oldu. Örneğin, önceleri Müsavat Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup üyesi olan Gazi Ahmet Mehmetbeyov Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkasına geçti. Ailevi nedenleri gerekçe gösteren İslam Kabulov hem Seym üyeliğinden hem de mensubu olduğu firkadan ayrıldı. Müsavatçı olarak bilinen Hüsrev Paşa Sultanov partisinden ayrılarak tarafsız olduğunu duyurdu. Tarafsız oluşuyla bilinen Mustafa Mahmudov Müsavat Fırkasına katıldı. Cafer Ahundov ise Hümmet Fırkasından ihraç edildi³⁷. Müsavat Fırkasının lideri Mehmet Emin Resulzade Müslüman Fraksiyonu Reisi, Mehmet Yusuf Caferov ile Nasip Yusufbeyli Reis Muavinleri, Mustafa Mahmudov ile Rahim Vekilov ise fraksiyonun kâtipleri oldular³⁸.

Bakü burjuvazisinin seçkin temsilcileriyle ittifaka giren Gence soylularının temsil olunduğu aristokratik zihniyet, Rus ihtilalci hareketi içerisinde örgütlenerek yeni siyasal düzende mevkieler elde eden siyasal güçlere pek sıcak bakmadı. Aristokratik ve demokratik zihniyetler arasında ortaya çıkan ideolojik uyumsuzluğun Kafkasya'nın güneyindeki Türklerin istikbaline olumsuz yansımaları oldu. Söz konusu dönemde Osmanlı Hükûmeti tarafından İttihat ve Terakki Fırkasının Kafkasya Şubesi Başkanı sıfatıyla bölgeye izam edilen İstihbarat Subayı Hasan Ruşeni de firkalar arasındaki ideolojik ihtilafları gidermeye çalıştı. Ancak fırka reislerinin siyasal hırsları yüzünden Ruşeni'nin çabaları sonuçsuz kaldı³⁹. Kafkasya genelinde firkalar arası siyasal vahdetin oluşamadığı ortamda değişik bir yol izleyen Hasan Ruşeni, Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası adıyla Osmanlı Devleti'ne yakın siyaset izleyen bir fırka kurmaya karar verdi. İsa Aşurbeyli, Cihangir Kayıpzade, Sadık Hüseyinzade, Ağa Aşurov, Abdülali Emircanzade, Muhammet Kayıpzade ve Rüstem Han Hoylu gibi

37 Kosalı, agm., s. 59.

38 *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 10; Vekilov, *age.*, s. 12; Kosalı, agm., s. 59.

39 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, Sefaköy 1989, s. 629.

bölge ileri gelenleri, sözü edilen fırkanın kurucu kadrosunu teşkil ettiler⁴⁰. Fırka üyeleri Ruslaştırılan isimleri Türkçeleştirmeyi ve günlük hayatta Türkçe konuşulmasını teşvik etmeyi kendilerine meslek edindiler⁴¹. Kafkasya'nın tamamen Osmanlı Devleti'ne ilhak olunması ve Kafkasya Müslümanlarının halifenin bayrağı altına girmesi gibi meseleler, yeni kurulan fırkanın başlıca siyasi çizgisi oldu⁴².

Siyaset sahnesindeki rakiplerine göre nispeten geç tarihte örgütlenmesinden dolayı Kurucu Meclis seçimlerine (dolayısıyla Seym çalışmalarına) katılamayan fırka, Kafkasya'daki diğer İttihatçı oluşumlar ile koordineli hâlde kazalardaki millî şuralar aracılığıyla propaganda çalışmaları yürüttü. Çoğunlukla kırsal kesimdeki toprak ağaları ile köylüler ve din adamlarının desteğini kazandı. Fırkanın 1918'in ilkbaharı boyunca kazalarda yaptığı propagandanın sonucu olarak ahali organize oldu, Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmayı talep eden binlerce imzayı muhtevi ilhaknameler tertip edildi ve söz konusu evrakları ilgili makamlara iletmek üzere delegeler belirlendi⁴³. Bahsedilen gelişmelerle neredeyse aynı tarihte Bolşevikler ile Taşnakların Bakü şehri ve vilayetin diğer kazalarında uyguladıkları mezalim, Seym çatısı altındaki Müslüman Fraksiyonuna bağlı siyasi fırkalarla ilgili olumsuz kamuoyu oluşmasına neden oldu. Müslüman Fraksiyonu mebusları, kargaşa ve otorite boşluğundan usanan ahalinin kanaatince, Türk askerinin kardeşlerine yardım etmesine engel olmaktaydılar.⁴⁴ Ne var ki bu kanaatin gerçeklikle pek alakası yoktu. Müsavat Fırkası önderlerinden Nasip Yusufbeyli'nin girişimiyle İttihat Fırkasından Hudadat Refibeyli ile Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu gibi siyasetçilerin katılımıyla yapılan toplantıda alınan karara binaen Gence Millî Komitesini temsilen Türk askerini Azerbaycan'a davet etmekle görevli özel

40 ATASE, BDH, 3818/2, f. 1-19, 28 Mart 1334/28 Mart 1918.

41 Tunaya, *age.*, C 3, s. 534.

42 ATASE, BDH, 1847/89, f. 6-1, 25 Mart 1334/25 Mart 1918; ATASE, BDH, 3818/2, f. 1-12; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), (Azerbaycan Millî Arşivindeki Türk Tarihiyle İlgili Belgeler) 930.1.0.0/4.78.4, vr. 7, 30 Kanunusani 1334/30 Ocak 1918; İbrahim Ethem Atnur, "Kafkas İttihat ve Terakkî Fırkası ve Programı", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, 2006, s. 51.

43 Sözü edilen ilhaknameler için bk. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan*, belge no. 147, s. 443-489; *Azerbaycan Cumhuriyeti*, belge no. 29-32, s. 96-120; Qıyas Şükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", *Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qıyas Şükürov ve Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 38-72; Vasif Qafarov, "1918-ci İlin Yazında Azerbaycandan Osmanlı Devletine Gönderilen İlhaknameler ve İlhak Heyetleri", *Dölet İdarçılığı: Nezeriyye ve Tecrübe*, S. 2 (62), 2018, s. 205-212.

44 Resulzade, *Azerbaycan Təşəkkülündə Müsavat*, s. 21-22.

bir heyet İstanbul'a gönderilmişti⁴⁵. Buna ek olarak Kafkasya'nın güneyine statü kazandırmak amacıyla Trabzon'da düzenlenen konferansa katılan Kafkasya Heyetinin Müslüman delegeleri, temsil olundukları coğrafyanın sorunlarını açık veya gizli görüşmelerde Osmanlı Heyetine aktararak, kargaşa ve kaosu giderilmesi amacıyla Türk askerinin ivedilikle bölgeye girmesini talep etmekteydiler⁴⁶.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta akdedilen muahedenameye binaen Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki nüfuz alanı Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) ile sınırlandırıldığından düzenli kıtaatın genel kabul gören sınırların ötesine geçmesinin meşru zemini mevcut değildi. Buna ilaveten, Osmanlı Devleti ile barış içinde yaşamak isteyen Güney Kafkasya'nın da uluslararası sisteme entegre olması gerekliydi. Bu faktörden dolayı Seymdeki fraksiyonların oylaması sonucunda bağımsız cumhuriyetin ilan edilmesiyle Güney Kafkasya'nın uluslararası sisteme entegre olmasının yolu açıldı (22 Nisan 1918). Osmanlı Devleti'nin doğrudan desteklediği bu formül, Kafkasyalı Türkleri temsil eden siyasi fırkalar ile kazalardaki ilhak taraftarı örgütlerin arasını iyice açtı. Güney Kafkasya Müslüman Milli Merkezi Şurasının organizasyonu olarak Gence, Şuşa, Zengezur, Cebrail, Cavanşir, Zakatala, Şeki, Aktaş, Kazah, Şamahı, Gökçay, İrevan, Nahçıvan, Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek'teki yerel millî şuraların vekilleri, Sadrazam Talat Paşa ile Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya yazılı olarak başvuruda bulunarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığı çerçevesinde oluşan yeni statükoyu protesto ettiler (9 Mayıs 1918). Söz konusu mektupları imzalayan Hüseyin Paşa Sultanov, Hudadat Refibeyli, Albüdlahmit Haşimzade, Ali Yusufzade, Bayram Niyazi Küçükhanzade, Mustafa Kabulov, Ruşen Efendizade, Ali Asker Mahmutbeyov, Ömer Faik Numanzade ve diğerleri, Duma kanunlarına göre seçilen Müslüman mebusların Seym toplantılarında milletin taleplerini savunamadıklarını ve kamuoyunun beklentilerine tercüman olamadıklarını deklare ettiler. Rusya'ya bağlı bir cumhuriyet veya bağımsız devlet olarak Güney Kafkasya Hükûmeti'nin Müslümanların can ve mal güvenliğini temin edemediğini ve kargaşayı yatıştıramadığını beyanla Osmanlı Devleti'nin meseleye müdahil olup bölgeyi idare ve himayesine almasını talep

45 Tuğaç, *age.*, s. 156-157; Keykurun, *age.*, s. 84-85; Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)", *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi*, C I/S. 2, Mart 2016, s. 78-90.

46 BOA, HR.SYS, 2371/4, vr. 17, 14 Mart 1334/14 Mart 1918; BOA, HR.SYS, 2371/4, vr. 25, 16 Mart 1334/16 Mart 1918; *Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920*, belge no. 18/3-5, s. 68-71; Resulzade, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat*, s. 23.

ettiler⁴⁷. Yine, Gence'deki İttihatçıların başında bulunan Kafkasya Şeyhülislamı Molla Muhammet Pişnamazzade'nin organize ettiği Bayram Niyazi Küçükhanzade, Yakup Saferalioğlu, Safer Molla Muhammetoğlu, Hasan Hacı Mustafaoğlu, Yasin Mustafazade, Muhammet Kamberoğlu ve benzeri ahali vekilleri, Batum Konferansı sırasında Osmanlı Heyetine başvuruda bulunarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesini protesto ettiler ve Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmak istediklerini beyan ettiler⁴⁸.

İfade edilenlerden görüldüğü üzere, özellikle Batum Konferansı sırasında Osmanlı Devleti'ne birleşme eğiliminde artış meydana geldi ve Kafkasyalı Türkleri temsil eden ahali vekilleri ellerindeki binlerce imzayı muhtevi itimatnameler olduğu hâlde Osmanlı Heyeti ile görüşmek amacıyla Batum'a akın ettiler⁴⁹. Ahali vekillerinin ilk elden sundukları taleplamelerin muhatabı olan Osmanlı devlet ricali ise ideal olan ile mümkün olan arasında seçim yapmak zorunda kaldı ve uluslararası sistemde dost veya muhasım devletlerin kabul edebileceği bir formülü uygulamaya koydu. İlk önce Seymdeki Müslüman Fraksiyonu Azerbaycan Millî Şurasına dönüştürüldü (26 Mayıs 1918). Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin de teşvikiyle Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin siyasal vahdeti olarak Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edildi (28 Mayıs 1918). Azerbaycan Millî Şurasının Tiflis'teki toplantı odasında ilan edilen cumhuriyetin ilk kabinesindeki bakanların siyasal firkalara göre dağılımı şöyleydi:

47 BOA, HR.SYS, 2398/4, vr. 8, 9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918; ATASE, BDH, 2923/521, f. 2:2a, 9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918.

48 ATASE, BDH, 2923/521, f. 2-4:2-4a; Mayıs 1334/Mayıs 1918.

49 Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-ı Orhaniye, İstanbul 1919, s. 75-76; Keykurun, *age.*, s. 109-110.

Tablo 2: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birinci Hükûmeti⁵⁰

Bakanın Adı	Bakanlık	Siyasi Görüş
Fethali Han Hoylu	Başvekil ve Dâhiliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Hüsrev Paşa Sultanov	Harbiye Nazırı	Rusya'da Müslümanlık ve İttihat
Mehmet Hasan Hacinski	Hariciye Nazırı	Müsavât
Nasip Yusufbeyli	Maliye ve Maarif Nazırı	Müsavât
Halil Hasmehmetli	Adliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Mehmet Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Ekber Şeyhülislamov	Ziraat ve Mesai Nazırı	Müslüman Menşevik Hümmet
Hudadat Melikaslanov	Münakalat Nazırı	Müslüman Sosyalist Blok
Camo Hacinski	Devlet Müfettişi	Müslüman Sosyalist Blok

Cumhuriyetin ilan edilmesine fazlaca tepkili olan ahali vekillerini yatıştırma görevi, yine Osmanlı Heyeti Reisi Halil Bey'e havale olundu. Ahali vekillerini kabul eden Halil Bey, dost ve muhasım devletlerin Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne birleşmesini istemediğini beyanla yurtlarına dönmelerini ve kurulan yeni devleti koruyup kollamalarını tavsiye etti. İlk ağızdan tatmin edici cevap alan ahali vekilleri, Nuri Paşa'nın Gence'ye ulaştığı haberini duydukları vakit ziyadesiyle mutlu oldular ve buldukları ilk trenlere binerek Gence'ye gittiler⁵¹. Konferans boyunca Kafkasya Heyetindeki Türk delegeleri iyice etüt eden Halil Bey ise cumhuriyetin kurucu kadrosuyla ilgili mülahazalarını yazılı olarak Sadrazam Talat Paşa'ya iletti (6 Haziran 1918). Çoğunlukla Rus okullarında yetişen kurucu kadronun sosyalist ve cumhuriyetçi düşünceye sahip olduğuna dikkat çeken Halil Bey, hükûmet işlerinin bunlara bırakılması hâlinde Azerbaycan'ın devamlı olarak siyasi kriz içerisinde olacağını bildirdi. Çözüm formülü olarak, İzmir Valisi Rahmi Bey gibi ehil birinin

50 Müslüman Fraksiyonu heyetinde Müsavat Fırkası ve Tarafsız Demokrat Grup üyesi olan Hüsrev Paşa Sultanov, bağımsızlığın ilanından sonra oluşturulan kabinede Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi, Hudadat Melikaslanov ise Müslüman Sosyalist Blok üyesi olarak kayıtlara geçmiştir (*Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 9, 16; Vekilov, *age.*, s. 11, 17). İlk kabinedeki bakanların isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bk. *ŞMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 22, ek 4, s. 64-65; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 16-18; Vekilov, *age.*, s. 17-18; Şahin, *age.*, s. 602; Kosalı, *agm.*, s. 72; Akarslan, *agt.*, s. 123.

51 Keykurun, *age.*, s. 111-112.

yeni cumhuriyete sefir olarak gönderilmesini ve aynı nitelikte 5-10 memurun da Azerbaycan'ın önemli merkezlerine konsolos tayin edilmesini önerdi⁵².

Deneyimli bir devlet adamı olan Halil Bey'in istikbal hususundaki öngörülerinin ne kadar isabetli olduğunu sonraki günlerin gelişmeleri gözler önüne serdi. Kurucu kadronun muhalefeti temsilen harekete geçen Kafkasya Şeyhülislamı Muhammet Pişnamazzade'nin önderliğinde organize olan Zakatalalı Bayram Niyazi Küçükhanzade, Şekili Yakup Saferalioğlu, Genceli Hacı Behlul İbrahimov, İsmail İsmailzade ve diğer ahali vekilleri, Osmanlı Devleti'nin siyaseti gereğince Kafkasya Türkleri namına bağımsız bir cumhuriyet kurulmasından duydukları memnuniyetsizliği açıkça ifade ettiler (8 Haziran 1918). Onların kanaatine, bağımsızlık yerine şimdilik geçici formül olarak Güney Kafkasya Hükûmeti'ne bağlı kalınabilir ve ortaya çıkan ilk fırsatta Osmanlı Devleti'ne ilhakin gerçekleşeceği halka duyurulabilirdi⁵³. İfade edilen protesto çerçevesinde arz edilen hoşnutsuzluğun münferit bir girişim olmaktan ziyade toplumsal tabandan gelen aristokratik bir uyarı olduğu ziyadesiyle belirgindi. Batum'daki görüşmelerde mücadelenin ilk aşamasını kaybetmiş gibi gözüken aristokratik güçler, uluslararası konjonktüre uygun olarak ortaya çıkan yeni siyasal düzeni ihtilalci gelenek içerisinde evirilerek yeni dönemin cumhuriyetçilerine dönüşen demokratik güçlere bırakmaya niyetli değillerdi.

2. Siyasi Kriz

Olağanüstü koşullar altında 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığı ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yürütme ve yasama kurumları, Tiflis'teki kısa süreli zorunlu misafirlikten sonra geçici başkent olarak belirlenen Gence'ye taşındı. Gence'deki ilk iş gününden itibaren memleket işlerinin kolaylıkla idare edilemeyeceği anlaşıldı. Kazaların fiili yönetimini elinde bulunduran millî şuralar üzerinden konumunu pekiştiren muhalif cenahın yürütme ve yasama organının meşruiyetini tartışmaya açması, memleket idaresinde büyük bir siyasi krize sebebiyet verdi. Gence soyluları ile Bakü burjuvazisinin seçkin temsilcileri de muhalif cenahı desteklediler⁵⁴. Yürütme ve yasamanın işlevsiz hâle geldiği ortamda Millî Şura Reisi Mehmet

52 BOA, HR.SYS, 2398/5, vr. 38-2, 6 Haziran 1334/6 Haziran 1918. Halil Bey'in önerdiği büyükelçi ve konsoloslar hiçbir vakit atanmadılar. Bunun yerine Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hariciye Nezareti ve Maliye Nezaretine birer Türk müşavir atanması mevzubahis oldu. Bu konuda bilgi için bk. BOA, HR.SYS, 2398/7, vr. 40-41, 9 Haziran 1334/9 Haziran 1918.

53 BOA, HR.SYS, 2373/1, vr. 67, 8 Haziran 1334/8 Haziran 1918.

54 *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 18; Vekilov, *age.*, s. 18; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 204.

Emin Resulzade ile Başvekil Fethali Han Hoylu ve Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'den oluşan iktidar heyeti, ülkedeki askerî kuvvetlerin komutanı olan Nuri Paşa ile görüşerek siyasi bunalımı suhuletle çözmenin yollarını aradı. Bir asker olarak siyasi meselelerden anlamadığını beyan eden Nuri Paşa ise bahsedilen hususun siyasi müşaviri Ahmet Ağaoğlu ile görüşülmesini tavsiye etti⁵⁵. Nuri Paşa'nın ortaya koyduğu yaklaşım, işin özüne bakılırsa, Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatnamesinde not edilen ilkelerle doğrudan alakalıydı. Belirtilen talimatnamenin dördüncü maddesi gereğince, ordu komutanının karşılaştacağı siyasi meseleler Siyasi İşler Şubesi aracılığıyla tedvir edilmeliydi⁵⁶. Haziran ayının ikinci yarısında ortaya çıkan bunalım günlerinde Siyasi İşler Şubesi henüz oluşum aşamasında olduğundan sorunun çözülmesi, ifade edildiği üzere, ordu komutanının siyasi müşavirine havale edildi. Paşanın kendisi ise krizin çözülmesi sürecinde Gence'de bulunmadı. Siyasi krizle neredeyse aynı günlerde Karameryem taraflarındaki vahim gelişmeler üzerine kurmay heyetini de beraberine alarak Müsülü-Gökçay cephesini gitti ve Gökçay-Karameryem hizasında yarılan cephenin onarımıyla meşgul oldu⁵⁷.

Ordu teşkilatının hukuki temelini oluşturan talimatnamede belirlenen görev tanımı ve muharebe cephesindeki ağır koşullar nedeniyle iktidar cenahını temsil edenlerinin müzakere masasındaki muhatabı, siyasi müşavir sıfatıyla Ahmet Ağaoğlu oldu. Tarafların görüşmesinde iki formül üzerinde duruldu: Millî Şuranın feshedilmesi kaydıyla mevcut siyasal düzenin korunması, müzakereye açılan ilk formül oldu. Millî Şuranın yetki ve gücünün genişletilmesini telkin eden ikinci formülde ise örgütlerin temsil olunma kontenjanının genişletilmesiyle mebus sayısının artırılması önerildi. Bu şekilde yenilenecek olan Millî Şuraya Gence Millî Komitesinden 10 üye, Bakü Belediyesinden 10 üye, kazaların şuralarından 2 üye ve sabık Merkezi Millî Komiteden diğer üyelerin katılması mevzubahisti. Millî Şuranın yenilenmesinden sonra hükûmeti istifa etmeli ve şura reisinin uygun gördüğü siyasetçilerden biri yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilmeliydi⁵⁸. Ağır muharebe günlerindeki iç gerilimi suhuletle çözmeye gayret gösteren Ahmet Ağaoğlu, muhalif cenahın taleplerini de göz önünde

55 ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70; Mehmetzade, *age.*, s. 92; Baykara, *age.*, s. 266; Kosalı, *agm.*, s. 74; Akarslan, *agt.*, s. 128.

56 *ATBD*, C 69/S. 148, belge no. 17, s. 50.

57 Siyasi kriz günlerinde Nuri Paşa'nın cephe hattındaki faaliyetleriyle ilgili bilgi için bk. Rüstü, "Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", *93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1934, s. 46-47; Gıyas Şüküroğlu, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2023, s. 188-190.

58 ARDA, 970/1/1, vr. 48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70; Akarslan, *agt.*, s. 129.

bulundurarak *halk sizi istemiyor. Kumandanlık da sizin işinize karışmak istemiyor. Kendi kuvvetinize güveniyorsanız meclisinizi açınız, hükûmetinizi kurunuz. Fakat halk size karşı isyan ederse Türk askeri karışmaz. Çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan halas etmek için gelmiş, ahaliye kurşun atmak için değil* şeklinde bir yaklaşım ortaya koydu⁵⁹. Siyasi müşavirin sözlerine mukabelede bulunan iktidar temsilcileri, komutanlığın hangi koşullarda Azerbaycan Hükûmeti'ne yardım edebileceğini sordular. Bu soruyu Nuri Paşa namına yanıtlayan Ahmet Ağaoğlu, Millî Şuranın lağvedilmesini ve komutanın desteklediği yeni bir hükûmetin kurulmasını önerdi. İktidar temsilcileri ise Azerbaycan'ın uluslararası düzendeki bağımsız imajına zarar verebileceği gerekçesiyle söz konusu formülü kabul etmediler. Müzakerelerin sonraki aşaması yapıcı bir havada geçti ve ordu komutanlığını temsil eden siyasi müşavirin Azerbaycan'ın iç işlerine dolayısıyla siyasal düzenin işleyişine karışmaya niyetli olmadığı ortaya çıktı. Bu yüzden Millî Şuranın bütün yetkileri yeni kurulacak hükûmete devretmesi kaydıyla kendini feshetmesini öneren formül üzerinde mutabakata varıldı⁶⁰.

İktidar temsilcilerinin büyük tavizler içeren bahis konusu formülü kendi başlarına kabul etmeleri mümkün değildi. Bu yüzden mutabakata varılan formülün Millî Şuranın özel oturumunda tartışılmasını istediler. 17 Haziran 1918 günü saat 12'de Gence Belediyesi binasında yapılan ilk oturumda ordu komutanlığı ve siyasi müşavirle yapılan görüşmelerin içeriğiyle ilgili mebusları bilgilendirdiler⁶¹. Aynı gün saat 2'de tekraren belediye binasında toplanan şuranın sonraki (yedinci) oturumunda, siyasal bunalımla ilgili en son durum müzakereye açıldı. Millî Şura Reisi sıfatıyla oturumu açan Mehmet Emin Resulzade, toplantıya katılan mebuslara olağanüstü koşullardan dolayı hissiyattan uzak kalınmasını ve meselenin serinkanlılıkla tartışılarak ülkenin çıkarlarına uygun bir çözüm üretilmesini öğütledi. Millî Şura Reisi'nin konuşmasını müteakiben söz alan Başvekil Fethali Han Hoylu, zorluklar içeren olağanüstü koşullarda memleket dışında ilan edilen hükûmetin sorumluluk üstlendiğine dikkat çekti ve idari yapının memlekete taşınmasından

59 Mehmetzade, *age.*, s. 92; Kosalı, *agm.*, s. 74. Siyasi krizden yaklaşık iki ay sonra İstanbul gazetelerinden birine verdiği röportajda durumu değerlendiren Ahmet Ağaoğlu, taraflar arasındaki münakaşanın derinliğine şöyle dikkat çekmiştir: "... Ahali ile bunlar arasında büyük bir uçurum açılmış ve iki taraf değil yalnız yekdiğerini anlamamak, hatta yekdiğerine karşı münafet tutmaya bile başlamıştır. O dereceye kadar ki Azerbaycan'a gelmiş olan Osmanlılar iki taraf arasında itilafçı, telifci bir vaziyet almak mecburiyetinde bulunmuşlardır..." "Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatu", *Vakit*, no. 294, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918, s. 1.

60 Mehmetzade, *age.*, s. 92; Baykara, *age.*, s. 267; Kosalı, *agm.*, s. 74.

61 ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 27, s. 70.

sonra görülen lüzum üzerine kabinenin istifa etmek niyetinde olduğunu beyanla istifanın kabul edilmesini rica etti⁶².

Müzakere gündemini oluşturan konunun görüşülmesi sırasında ilk önce söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu, Sosyalistlerin eskiden beri Türk taraftarı olduklarına dikkat çekerek Nuri Paşa'nın meclisi ve hükûmeti dağıttuktan sonra kendi görüşüne uygun hükûmet kurmak istemesinden dolayı üzüntü duyduğunu ifade etti. Elindeki zili çalarak konuşmacının sözünü kesen Millî Şura Reisi, paşanın bu meseleyle hiçbir ilgisi olmadığını bildirdi. Konuşmasına devam eden Safiyurtlu, benimsenen yolun milleti kurtuluşa götürmeyip Türklere karşı hayal kırıklığı oluşturacağını ve Azerbaycan'ın ileride Gürcistan ile Ermenistan'ın idaresi altına geçebileceğinden endişelendiğini beyan etti. Safiyurtlu'nun konuşmasındaki birkaç meseleye itirazda bulunan Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, komutan paşanın askerî meselelerle meşgul olduğunu ve Azerbaycan'ın kendisine nüfuzlu bir hükûmet kurmasını samimi kalple istediğini bildirdi. Hükûmetin istifa etmesini ise meclisin önceden aldığı bir kararla ilişkilendirdi ve istifa kararının herhangi bir dış etkenden kaynaklanmadığının altını çizdi⁶³.

Tarafsız Demokrat Grup kimliğiyle Millî Şuranın özel oturumundaki müzakarelere katılan Mehmet Yusuf Caferov, hükûmet ile millet arasındaki muhtemel cepheleşmede Türk askerinin tarafsız kalacağına atıfta bulunarak aynı kuvvetin yeni kurulan hükûmeti hangi mantıkla destekleyeceğini sorguladı⁶⁴. Müzakerelerin bu aşamasında konuşmak üzere söz alan Müsavat Fırkası lider kadrosundan Nasip Yusufbeyli, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığına saygı duyduğunu ifade etmekle birlikte paşanın etrafını bir takım şüpheli şahısların çevirdiklerini beyan etti⁶⁵. Konuşmasının devamında ülkenin uluslararası imajının zora sokulmamasını

62 ARDA, 970/1/1, vr. 57-58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 18-19; Vekilov, *age.*, s. 19; Kosah, *agm.*, s. 75-76; Akarslan, *agt.*, s. 127-128.

63 ARDA, 970/1/1, vr. 58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*, s. 19; Vekilov, *age.*, s. 19; Kosah, *agm.*, s. 76; Akarslan, *agt.*, s. 128.

64 ARDA, 970/1/1, vr. 58; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 71; Mehmetzade, *age.*, s. 93; Kosah, *agm.*, s. 76; Akarslan, *agt.*, s. 129.

65 Mefkûre düzeyinde federalist ve sıkı bir istiklal taraftarı olan Nasip Yusufbeyli'nin konuşmasında Nuri Paşa'nın etrafını saran "mahsus adamlar" ve "şüpheli şahıslar" adlandırdığı grup, Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin mürteci kuvvetler, kara ve pak olmayan kuvvetler olarak betimlediği kesimdi (Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62). Resulzade'nin ülküdaşı olan Mirza Bala Mehmetzade ise aynı grubun mürteci kuvvetler, çarlık düzeninin kapı kulları ve şeyhülislamdan ibaret olduğuna dikkat çekmekteydi (Mehmetzade, *age.*, s. 92). İktidarı zora sokan bu zihniyetin Gence soyluları ile Bakü burjuvazisi temsilcilerinin destekledikleri aristokratik

öğütleyen Yusufbeyli, kabinenin istifasının kabul edilmesini ve Millî Şura Reisi'nin güvendiği bir siyasetçiye yeni kabinenin kurulması görevini tevdi etmesini önerdi. Krizin bertaraf edilmesi hususunda yapıcı bir formül öneren Yusufbeyli, yeni kurulacak kabineden hürriyet esaslarını korunmasını ve verilecek yetkiler çerçevesinde memleketi yönetip kısa süre içerisinde Kurucu Meclis seçimlerini yapmasını talep etti. Buna ek olarak hükûmetin de kendisine teslim edilen yetkiyi kıymetli bir emanet gibi koruyup saklamasını ve zor koşullar altında olsa bile hiçbir cebri güce teslim olmamasını öğütledi⁶⁶.

Yusufbeyli'nin ordu komutanlığıyla ilgili sözlerini içtenlikle destekleyen Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi Sultan Mecit Ganizade, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın bağımsız bir hükûmet kurmasına karşı olmadığını beyanla milletin mebuslarından yüz çevirdiğine dikkat çekti⁶⁷. Oluşan en son siyasi iklimi gayet tutarlı biçimde tahlil eden Müslüman Sosyalist Blok üyesi Mehmet Muharremov, Millî Şuranın kendini feshetmesini ve millettten alınan yetkinin millete iade edilmesini önerdi. Tekraren söz alan Mehmet Yusuf Caferov, eski bürokrat usulü ile Tiflis'ten Gence'ye davet edildiklerini ima ederek kardeşlerine yardıma gelen Türklerin iç siyasete karışmak suretiyle kardeşlerinin kalplerini kırdıklarını ve onların yaşam haklarını zehirlediklerini sitemkâr bir üslupla ifade etti. Onun bu dokunaklı sözlerine cevaben söz alan Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, *Mehmet Yusuf'un Türkiye ve kardeşlerimiz hakkında kullandığı lisan ve kelimeleri katiiyen reddederim. Bizi kimse taziyik etmiyor. Kimse bizim istiklaliyet ve hürriyetimize tecavüz etmiyor. Bizi ilhaka mecbur eden yoktur...* şeklinde bir açıklamada bulundu. Türklerin bağımsız hükûmet kurulmasına karşı olmadığını ifade ederek muhalefet edenlerin içerisindeki güçler olduğunun altını çizdi⁶⁸. Kriz günlerinde vukua gelenlerin hepsini “oyuncak” adlandıran Kasım Cemalbeyov, Gence'ye dağıtılmak üzere davet edilmelerini tertipleyenlerin eskiden beri kargaşa taraftarları olduklarını ve onların sözünün geçtiği ortamda yeni hükûmetin kurulmasının mümkün olmadığını bildirdi. Milletin kendilerine verdiği hakkın kolaylıkla kimseye teslim edilmemesini talep eden Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası üyesi Ekber Şeyhülislamov, gerekirse zor gücüyle kovulacaklarını beyanla kendilerini ...*kovacak olanlar*

muhalefet olduğu rahatlıkla söylenebilir.

66 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; *Adres-Kalendar Azerbaydžanskoy Respubliki*, s. 19; Vekilov, *age.*, s. 19; Mehmetzade, *age.*, s. 94; Kosalı, *agm.*, s. 76-77.

67 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Kosalı, *agm.*, s. 77.

68 ARDA, 970/1/1, vr. 59; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Mehmetzade, *age.*, s. 93; Baykara, *age.*, s. 267; Kosalı, *agm.*, s. 77; Akarslan, *agt.*, s. 130.

Azerbaycan'ın da, Türkiye'nin de düşmanlarıdır şeklinde bir değerlendirmede bulundu. Nasip Yusufbeyli'nin önerisini desteklemek amacıyla söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Ahmet Cevdet Pepinov, meclisin feshedilmesi yerine belirsiz bir vakte kadar tatil edilmesini önerdi⁶⁹.

Yusufbeyli'nin önerisinin Müsavat'ın çekildiği son mevzi adlandıran Millî Şura Kâtibi Rahim Vekilov, zaruret arz eden böylesine bir adımın sonucunun zafer veya kasvetli zindanlar olacağıyla ilgili karamsar bir manzara çizdi. Diğer taraftan, Türklük ülküsüyle yaşayan Azerbaycan münevverleriyle Türk kardeşleri arasına Rus idaresinin memurlarına boyun eğen kara kalpli şahısların girdiğini de ilave etmeyi ihmal etmedi⁷⁰. Vekilov'u müteakiben konuşmaya başlayan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Bakır Rızayev, sokaklarda arbede çıkaranların taleplerine teslim olmayı reddederek meydanlara inilmesini ve milletin bilinçlendirilmesini önerdi. Türklerin Azerbaycan'ın bağımsızlığını ne düzeyde desteklediklerini sorgulayan Arslan Safiyurtlu, Batum'a alelacele bir delege gönderilerek Osmanlı Devleti'nin siyasetinin aslının öğrenilmesini ve ona göre hareket edilmesini talep etti. Tekraren söz alan Nasip Yusufbeyli, Türklerin meseleyle hiçbir alakası olmadığını altını çizerek Azerbaycan'ın hürriyet ve istiklalini tehdit edenlerin kara kuvvetler olduğunu beyanla bu kuvvetlere karşı tavizsiz olarak mücadele edilmesi gerektiğinde ısrarcı oldu. Zamanın kötü olduğuna ve milletin hükümsüz bırakılamayacağına dikkat çeken Hudadat Melikaslanov, yeni hükûmeti teşkil etmekten başkaca bir çare kalmadığını bildirdi. Onun mülâhazasını destekleyen Başvekil Fethali Han Hoylu, müşkül bir zaman olduğunu beyanla memleketin hükümsüz bırakılamayacağını altını çizdi⁷¹.

Müzakerelerin yeterli düzeyde yapıldığı kanaatine varan Mehmet Emin Resulzade, Millî Şura Reisi sıfatıyla biri diğeriyle çelişen düşünceleri toparlayan genel bir konuşma yaptı. Söz konusu konuşmasında ilhak söylemi ile kara kuvvetlerin üstün gelmesi arasında gidip gelen iki türlü korku olduğuna dikkat çeken Resulzade, kardeş devletle bütünleşme gerekçesiyle ilhaktan çekinilmemesi gerektiğini ve asıl sorunun kara kuvvetlerin iktidara gelme ihtimali olduğunu beyan etti. İfade edilen sonuncu grubun teşkil ettiği tehdiye dikkat çekerek, *...bu fikrayı bilhassa düşünmeliyiz. Burada eğer elimizdeki hukuki salahiyyetten istifade etmeyip bütiin*

69 ARDA, 970/1/1, vr. 60; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Kosalı, agm., s. 77.

70 ARDA, 970/1/1, vr. 60; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72; Mehmetzade, age., s. 93; Baykara, age., s. 267; Kosalı, agm., s. 78.

71 ARDA, 970/1/1, vr. 60-61; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 72-73; Kosalı, agm., s. 78-79; Akarslan, agt., s. 130.

hükûmet teşkilatını başka kuvvelere terk edersek o zaman kara bir hükûmet teşkili korkusu var... mealinde bir uyarıda bulundu⁷². Sözü edilen grubun önünü kesmek amacıyla yeni bir hükûmetin kurulması hususunda Nasip Yusufbeyli'nin önerisine katıldığını bildirdi. Resulzade'nin konuşması bitince hükûmetin istifasının kabul edilmesi ve Milli Şura Reisi'nin siyasetçilerden birine yeni hükûmeti kurma görevini tevdi etmesi şeklinde özetlenebilen öneri oylamaya sunuldu. Söz konusu öneri oy birliği ile kabul edildi. Oylamanın hemen sonrasında söz alan Müslüman Sosyalist Blok üyesi Arslan Safiyurtlu, temsil olunduğu fırkanın yeni hükûmete katılmayacağını söyledi. Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası üyesi Ekber Şeyhülislamov da kendi fırkası adına benzer bir açıklamada bulundu. Onların açıklamaları kayıtlara geçtikten sonra Millî Şuranın yedinci oturumu öğleden sonra saat 4 sularında kapandı⁷³. Özel oturumdaki oylama sonucunda her ne kadar mevcut hükûmetin görevden çekilerek yeni hükûmet kurulması hususunda genel bir mutabakata varıldıysa da müzakereler sırasında mebusların birkaçının krizle ilgili kafasının karışık olduğu gözlemlendi. Tarafsız demokrat ve sosyalist eğilimli bazı mebusların ordu komutanlığının süreçteki rolünü ısrarla gündeme taşımalarına karşın, komutanlığı temsil eden siyasi müşavirle görüşmeleri yürüten hükûmet cenahının temsilcileri dış müdahaleyle ilgili söylentileri kararlılıkla reddettiler ve sorunun Azerbaycan'ın iç meselesi olduğunu özellikle ifade ettiler.

3. Çözüm Formülü

Meclisin özel oturumunda alınan karar üzerine yeni hükûmetin kurulması sürecini başlatan Mehmet Emin Resulzade, Fethali Han Hoylu'ya yeni kabineyi oluşturma görevini tevdi etti. Nuri Paşa'nın temsilcisi sıfatıyla Ahmet Ağaoğlu'nun da yeni hükûmetin kuruluş çalışmalarına katılmasını istedi. Akşam saatlerine kadar süren kapsamlı istişareler sonucunda kabinenin ana yapısı ortaya çıktı. 17 Haziran 1918 gecesi saat 23.30'da toplanan Millî Şuranın sekizinci oturumunda siyasal düzenin şekli ile gündemdeki diğer meselelerin görüşülmesine geçildi. İlk önce Müslüman Menşevik Hümmet Fırkası namına söz alan Ekber Şeyhülislamov, vukua gelen son gelişmelerden dolayı Millî Şuranın özgürce çalışamayacağını gerekçe göstererek üyesi bulunduğu fırkanın mebuslarının meclisten istifa eylediklerini söyledi. Müslüman Sosyalist Blok namına konuşan Muharremov da blok mebuslarının aynı gerekçeyle istifa ettiklerini duyurdu⁷⁴. Oturumun başında yaşanan böylesine tatsız gelişmelere

⁷² Kosalı, agm., s. 79.

⁷³ ARDA, 970/1/1, vr. 61; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 28, s. 73; Kosalı, agm., s. 79.

⁷⁴ Kosalı, agm., s. 79-80.

rağmen çalışmalarına devam eden meclisin genel gündeminin görüşülmesine geçildi. Toplantının gündemini mebuslara sunan Mehmet Emin Resulzade, 4 Haziran 1918'de Batum'da akdedilen Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi ile ek mukavelelerin onaylanmasını istedi. Kısa süreli müzakerelerden sonra bahsedilen antlaşmalar olduğu şekliyle onaylandı⁷⁵. Oylamanın tamamlanmasından sonra gündemin esas meselesine geçen Resulzade, hükûmet kurmakla görevlendirdiği Fethali Han Hoylu'nun kabine çalışmasıyla ilgili mebusları bilgilendirmesini rica etti. Başkanın daveti üzerine kürsüye çıkan Hoylu, hükûmet programının ayrıntılarını vakit darlığından dolayı sunamayacağını beyanla memleketin saadeti, hürriyeti ve istiklalini savunan bir kabine oluşturmaya özen gösterdiğini bildirerek, kabinede görevlendirmeyi düşündüğü bakanların listesini sundu⁷⁶. Hoylu'nun kabineye aldığı bakanların isimleri ve siyasi eğilimleri şöyleydi:

Tablo 3: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İkinci Hükûmeti⁷⁷

Bakanın Adı	Bakanlık	Siyasi Görüş
Fethali Han Hoylu	Başvekil ve Adliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Mehmet Hasan Hacinski	Hariciye Nazırı	Müsavât
Nasip Yusufbeyli	Maarif ve Umur-ı Diniye Nazırı	Müsavât
Behbut Han Cavanşir	Dâhiliye Nazırı	Tarafsız
Hüsrev Paşa Sultanov	Ziraat Nazırı	Rusya'da Müslümanlık-İttihat
Hudadat Refibeyli	Sağlık ve Sosyal Himaye Nazırı	Tarafsız
Hudadat Melikaslanov	Münakalat Nazırı	Tarafsız
Ağa Aşurov	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası

75 Oylamadan önce muahedename ile ek mukavelelerin tam metinlerinin okunması ile bütün maddelere ayrıca rey alınmasını talep edenler olduğu gibi, karşı çıkanlar da oldu. Tartışmaların uzamasına izin vermeyen şura reisinin önerisiyle muahedename ile mukaveleler olduğu şekliyle onaylandı. Kosah, agm., s. 79-80.

76 *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 19; Vekilov, age., s. 19; Kosah, agm., s. 80.

77 İkinci hükûmette görevlendirilen bakanların isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bk. *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 3, s. 78; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, s. 20-22; Vekilov, age., s. 20; Hesenov, age., s. 100; Qafarov, *Türkiye-Rusya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 208; Bal, age., s. 180; Kosah, agm., s. 81; Akarslan, agt., s. 132.

Abdülali Emircanzade	Maliye Nazırı	Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası
Ali Merdan Topçubaşı	Devlet Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Musa Refiyev	Devlet Nazırı	Müsavat
Halil Hasmehmetli	Devlet Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup

Yeni kabinedeki bakanların isimlerinin duyurulmasından sonra söz alan Mehmet Yusuf Caferov, hükûmetin kurulduğu olağanüstü koşullara dikkat çekerek tartışma ve eleştiri zamanının geride kaldığını beyanla hükûmette görevlendirilen arkadaşlarına başarılar diledi. Siyasetle meşgul olan diğer arkadaşların da bütün güçleriyle hükûmete yardım etmesi gerektiğini telkin ettikten sonra idari mekanizmanın işleyişiyle ilgili genel bir kural belirlenmesini önerdi. Hükûmet programının henüz belli olmadığı ortamda hükûmete yasama yetkisi verilmesinin sakıncalı olduğunu beyanla sadece yönetme yetkisi verilebileceğini ve hükûmetin öncelikli işinin Kurucu Meclisi göreve davet etmek olduğunu altını çizdi. Yeni hükûmetin Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski, sadece idare hakkının ne anlama geldiğini sorguladı. Millî Şura Reisi de bahsedilen hususla ilgili meclisin önceki kararlarını anımsattı. Hükûmete tam yetki verilmesini savunan Nasip Yusufbeyli, hükûmetin belli esaslar çerçevesinde görevini yürütmesi gerektiğini ifade ederek hükûmetin asıl görevinin kısa süre içerisinde Kurucu Meclisi açmak olduğunu bildirdi. Hükûmetin alelacele oluşturulduğuna dikkat çeken Hasan Ağaoğlu, başlıca hedefin idari işleri düzene koymak olduğunu beyanla Caferov'un düşüncesine katıldığını belirtti. Onun sözlerine mukabelede bulunan Hacinski, "Mehmet Yusuf'un reçetesi" ile ülkeyi yönetmenin mümkün olmadığını bildirdi. Caferov'un önerisinin kabul edilebilir olmadığını vurgulayan Şefi Rüstembeyli, ülkenin yönetilebilmesi için hükûmetin kanun çıkarma yetkisine sahip olması gerektiğini beyanla hükûmetin bu huktan mahrum bırakılamayacağını ifade etti. Gayet yapıcı bir yaklaşım sergileyen Başvekil Hoylu, Kurucu Meclisin onayına arz olunması kaydıyla hükûmete kanun çıkarma yetkisi verilmesini önerdi. Timur Makinski de hükûmete tam yetki verilmesinden yana tavır sergiledi. Yeni kabinenin Devlet Nazırı olan Halil Hasmehmetli, esas kanunlar müstesna olmak üzere, hükûmete yasama yetkisi verilmesi gerektiğini söyledi. Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkası üyesi Sultan Mecit Ganizade ise kabinedeki bakanlardan bazısına itimat etmediğini deklare eden gündem dışı bir konuşma yaptı. Hükûmetin yetkileriyle ilgili birkaç mebus daha fikir beyanında bulunduktan sonra oylamaya geçildi ve oy çokluğuyla yeni

hükûmete güvenoyu verildi⁷⁸. Zikredilen konuşmalardan sonra hükûmetin yetkileriyle ilgili şöyle bir karar alındı:

“Şekl-i hükûmet, esas-ı istiklal ve siyasi hürriyetler hususunda mevcut olan esaslarda Azerbaycan Hükûmet-i Muvakkatesi dahl ü tasarruf edemez. Toprak ve sair bu gibi büyük meseleler hakkında mevcut olan inkılap kanunlarını feshedemez. Altı aydan geç olmamak üzere Meclis-i Müessisan davet eder. Başka idari hususlarda ise salahiyet-i tammeye malik bulunur.”⁷⁹

Mebusların üzerinde mutabakata vardığı formülün içeriğinden anlaşıldığı üzere, hükûmetin şekli ile millî istiklal ve siyasi hürriyetlerle ilgili hükûmetin tasarruf hakkı sınırlandırıldı. Toprak sorunu gibi toplumun genelini ilgilendiren meselelerde ihtilal kanunlarını feshedemeyeceği ve daha önemlisi altı ay içerisinde Kurucu Meclisi göreve davet etmesi gerektiği hususunda ilke kararı alındı. Hükûmetin yetkilerinin düzenlenmesinden sonra konuşmak üzere söz alan Nasip Yusufbeyli, meclisin kendisini feshederek bütün yetki ve sorumluluğunu Geçici Hükûmet'e devretmesi gerektiğini bildirdi. Bu meselenin de müzakeresine katılan Mehmet Yusuf Caferov, meclisin feshedilmesinden ziyade geçici olarak tatil edilmesini önerdi. Onun önerisini Ahmet Cevdet Pepinov da destekledi⁸⁰. Günün olağanüstü koşulları göz önünde bulundurularak sözü edilen meseleyle ilgili şöyle bir düzenleme yapıldı:

“Azerbaycan'ın geçirmekte olduğu müşkülât-ı dâhiliye ve hariciyeyi nazarıtibara alarak Azerbaycan Şura-yı Millîsi bütün hukuku ve salahiyetini Fethali Han Hoyski taht-ı sadaretinde teşekkül eden kabineye havale ve mezkûr kabineyi ârâ-yı umumiye üzerine müstenit bila-tehir Meclis-i Müessisan davet oluncaya kadar Azerbaycan hakk-ı hâkimiyetini kendi elinde bulundurarak kimseye terk etmemeye muvazzaf eder.”⁸¹

Azerbaycan'ın bağımsızlığını dış dünyaya duyuran *İstiklal Beyannamesi*'nin altıncı maddesinin revizyonu anlamına gelen bu düzenlemenin içeriğinden anlaşıldığı üzere, iç ve dış zorlukları göz önünde bulunduran Millî Şura, bütün hukuk ve yetkilerini Fetahli Han Hoylu başbakanlığındaki geçici hükûmete devretti ve altı ay

78 Kosalı, agm., s. 81.

79 *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 1, s. 76; Kosalı, agm., s. 81-82.

80 Kosalı, agm., s. 82.

81 *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, ek 2, s. 77; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62; Kosalı, agm., s. 82.

içerisinde yapılacak halk oylamasıyla Kurucu Meclis açılıncaya kadar hükûmetin bu görevi sürdürmesinin yasal zeminini oluşturdu.⁸²

Krizi meclis çatısı altında başından sonuna kadar itidalle yöneten Mehmet Emin Resulzade, meclisin tatile girmesinden önce uzun ve oldukça etkili bir kapanış konuşması yaptı. Bu konuşmasında, Rus ihtilallerinin mağdur sınıflarla mahkûm milletleri özgürlüğüne kavuşturmak amacıyla vukua geldiğini ve mağdur sınıfların istediklerinden fazlasını aldıkları hâlde mahkûm milletlerin henüz istiklallerini kazandıklarını ifade etti. Bu kadar zorluklar içeren kaotik ortamda Azerbaycan'ın geçici başkenti olan Gence'de millî hâkimiyeti temsil eden güçlerin siyaset sahnesinden çekilmesini demokrasinin ricative mürteci güçlerin muvaffakiyeti olarak değerlendirdi. Konuşmasının devamında ihtilaller sonrasındaki gelişmeleri genişçe değerlendiren Resulzade, meclis başkanı olduğu ülkenin durumunu Kafkasya'da demokrasinin beşiği olarak görülen Gürcistan'daki gelişmelerle karşılaştırdı ve Azerbaycan'ın Gürcistan'a göre çok daha şanslı olduğunu bildirdi. Büyük ve şanlı milletin çeşitli kollarının birleşmeye doğru gittiğini beyanla Türk ittifadının gerçekleşmesi için tarihin ender bulunur bir fırsatının yakalandığına dikkat çekti⁸³. Ortaya çıkan krizi gidermeyi amaçlayan yeni siyasi düzende bütün tarihi sorumluluğun Fethali Han Hoylu'nun oluşturduğu hükûmetin omuzlarına yüklendiğini vurgulayan Resulzade, siyasi hürriyetlerin kazanılması yolunda çokça mesai harcanmasını ve gerekirse fedakârlık yapılmasını tavsiye etti. Yeni kabinedeki bakanlara hitaben zorluklar karşısında yalnız olmadıklarını ve karşılaştıkları sorunların çözülmesinde onlara destek olacaklarını bildirdi. Konuşmasının sonuna doğru mebuslara veda eden Resulzade, ... *yakında Azerbaycan'ın payitahtı bulunan Bakü'de Azerbaycan Meclis-i Müessisan dairesinde buluşuruz. Yaşasın Azerbaycan! Yaşasın Türklük!* sözleriyle 18 Haziran 1918 gecesi saat 2'de Millî Şuranın sekizinci oturumunu kapattı⁸⁴. Buraya kadar zikredilenlerden anlaşıldığı üzere, henüz emekleme döneminde olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temellerini tehlikeye sokan siyasi kriz, meclis çatısı altında suhuletle çözüldü. Başka türlü ifadeyle Bakü meselesi gibi varoluşsal bir sorunu olan ülkenin karşılaştığı siyasi kriz fazlaca dallanıp budaklanmadan çözüme kavuşturuldu.

82 Yasama ve yürütmeyi alakadar eden düzenlemenin yapılmasından sonra mebusların maaşlarıyla ilgili bir önerge gündeme geldiyse de bu meselenin çözülmesi hükûmete havale edildi. Bu konuyla ilgili bk. Kosalı, agm., s. 82.

83 Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 62-64; Kosalı, agm., s. 83-84.

84 ARDA, 970/1/3, vr. 15; *ŞSMF ve AMŞ Protokolleri*, belge no. 29, s. 75; Kosalı, agm., s. 84.

Sonuç

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde biri diğerine rakip akımlar olarak ortaya çıkan zihniyetler arasındaki siyasi mücadeleyle ilgili yapılan araştırma sonucunda ulaşılan bulgular şöyle sıralanabilir: Rus ihtilallerini izleyen süreçte demokratik ve aristokratik güçler olarak beliren siyasi oluşumlar arasındaki mücadelenin ilk aşaması, Osmanlı Devleti'nin izlediği irredantist siyasetin de etkisiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonuçlandı. Aristokratik güçlerin ilhak taleplerinin geri itilerek bağımsız cumhuriyetin kurulması aristokratik güçlerin yenilgisi ve demokratik güçlerin zaferi olarak değerlendirilebilirdi. Fakat sosyal tabanın desteğini arkasına alan aristokratik güçler, hiçbir şekilde geri çekilmediler ve cumhuriyetin temelini oluşturan meclisin dolayısıyla da ondan güvenoyu alan hükûmetin meşruiyetini tartışmaya açarak yeni siyasal düzeni dönüştürmeye giriştiler. Cumhuriyetin yürütme ve yasama kurumlarının Tiflis'ten Gence'ye taşındığı günlerde patlak veren siyasi kriz, mevcut hükûmetin istifası ile bütün tarafların üzerinde mutabakata vardığı yeni koalisyon hükûmetinin kurulması ve bütün tartışmaların odağındaki Milli Şuranın tatile çıkmasıyla sona erdi.

Demokratik ve aristokratik güçleri bütünleştiren koalisyon hükûmeti 12 bakandan ibaret oldu. İlk kabinede Müslüman Sosyalist Bloku temsilen Devlet Müfettişi olan Camo Hacinski ile Müslüman Menşevik Hümmet Fırkasını temsilen Ziraat ve Mesai Nazırı olan Ekber Şeyhülislamov yeni kabineye katılmadılar. Tarafsız Demokrat Grup üyesi olarak ilk kabinde Ticaret ve Sanayi Nazırı olan Mehmet Yusuf Caferov, muhtemelen kriz sırasındaki aşırı tepkilerinden dolayı tasfiye edildi. Müsavat Fırkası ile Tarafsız Demokrat Grup ve Müslüman Sosyalist Blok arasında zikzaklar çizen Hudadat Melikaslanov, ilk kabinede olduğu gibi, ikinci kabinde de Münakalat Nazırı oldu. Bakü'deki ihtilalci sosyalist muhitin çok iyi tanıdığı Mehmet Hasan Hacinski (Hariciye Nazırı) ve Gence'deki sağ aristokratik muhitin fazlaca önemsedığı milliyetçi-federalist düşünceli Nasip Yusufbeyli (Maarif ve Umur-ı Diniye Nazırı), ilk kabinedeki makamlarını ikinci kabinede de korudular. Gence aristokrasisinin yakından tanıdığı Halil Hasmehmetli, Tarafsız Demokrat Grubu temsilen ilk kabinede Adliye Nazırı olurken ikinci kabinede Devlet Nazırı oldu. Müslüman Fraksiyonu çalışmalarına Müsavat üyesi olarak katıldığı hâlde istifa ederek tarafsızlığını ilan eden ve daha sonra Rusya'da Müslümanlık ve İttihat Fırkasına yakınlaşan Hüsrev Paşa Sultanov, ilk kabinede Harbiye Nazırı olduğu hâlde ikinci kabinede Ziraat Nazırı olarak görevlendirildi. Kafkas İttihat ve Terakki Fırkasının kurucu kadrosundan Abdülali Emircanzade Maliye Nazırı ve

yine aynı kadrodan olup Bakü burjuvazisinin fazlaca önemseydiği Ağa Aşurov ise Ticaret ve Sanayi Nazırı oldular. Gence muhitinde fazlaca popüler olan Hudadat Refibeyli, ikinci kabinde tarafsız siyasi kimliğiyle Sağlık ve Sosyal Himaye Nazırı, Musa Refiyev ise Müsavatçı kimliğiyle Devlet Nazırı oldular. Ahmet Ağaoğlu'nun eşinin akrabası olan Behbut Han Cavanşir, Karabağ soylularını temsilen tarafsız siyasi kimliğiyle ikinci kabinede Dâhiliye Nazırı olarak görevlendirildi. Gence ve Bakü muhitlerinde bütünleştirici rolüyle öne çıkan Ali Merdan Topçubaşı, tarafsız demokrat kimliğiyle ikinci kabinede Devlet Nazırı oldu. Yine, Gence ve Bakü muhitlerinde çokça tutulan Fethali Han Hoylu, tarafsız demokrat kimliğiyle ilk kabinede Başvekil ve Hariciye Nazırı olduğu hâlde ikinci kabinede Başvekil ve Adliye Nazırı görevlerini üstlendi. İfade edilenlerden anlaşıldığı üzere, Müslüman Sosyalistler ile Menşevik Hümmetçiler hariç, Azerbaycan siyaset sahnesinin bütün demokratik ve aristokratik unsurları kriz sonrasında oluşturulan koalisyon hükûmetinde temsil olunma hakkı elde ettiler.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA)

ARDA, 970/1/1, vr. 48-48a, 57-61.

ARDA, 970/1-3, vr. 12-15.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, (Azerbaycan Millî Arşivindeki Türk Tarihiyle İlgili Belgeler) 930.1.0.0/4.78.4, vr. 1-17.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH.EUM. KLH), 1/22, vr. 2.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2371/4, vr. 17, 25, 33; 2373/1, vr. 67; 2398/4, vr. 8; 2398/5, vr. 38; 2398/7, vr. 40-41.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 509/55, vr. 3.

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (Eski İsmiyle Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi - ATASE)

ATASE, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), 1847/89, f. 6-1:6-2; 2923/521, f. 2:2a; 2923/521, f. 2-4:2-4a; 2943/611, f. 2-5; 3818/2, f. 1, 1-1:1-19.

Kaynak, Araştırma ve İnceleme Eserler

Akarşan, Zeynep, *Azerbaycan Siyasi Tarihinde Fethali Han Hoyski (1875-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2022.

Altstadt, Audrey L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford, California 1992.

Asker, Ali, "Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, ed. Ali Asker, C 1, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 1-41.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı) Özel Sayısı, haz. Nurcan Aslan - Nuri Bayrak - Melike Gürler, C 69/S. 148, Kasım 2020.

Atnur, İbrahim Ethem, “Kafkas İttihat ve Terakkî Fırkası ve Programı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, 2006, s. 39-61.

Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri), haz. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov, Teas Press, İstanbul 2018.

Bağirova, İrade, “20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan’da Siyasi Partiler”, çev. Orhan Zahidov, ed. Ali Asker, *Azerbaycan Düşünce Tarihi: Evreler, Olaylar ve Şahsiyetler (19. Yüzyılın Ortaları - 20. Yüzyılın Başları)*, C 1, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara 2021, s. 111-142.

Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri), haz. Vasif Qafarov ve Qiyas Şükürov, Teas Press, İstanbul 2018.

Develi, Tefik Orkun, *Azerbaycan’ın Psikososyal Yakın Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2021.

Efendizade, Mehmed Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1337/1921.

Hesenov, Cemil, *Azerbaycan Beynelxalq Mümasebetler Sisteminde: 1918-1920*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1993.

İmanov, Vügar, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2003.

“İttifaqı-Müslimin”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, C 2, Bakı 2005, s. 66-68.

“İttihad”, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, ed. Yaqub Mahmudov, C 2, Bakı 2005, s. 68-70.

“İstoriya Vozniknoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki”, *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y g. Na Tyurkskom i Russkom Yazıkah (1-y god izdaniya)*, (dipnotlarda *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*), ed. A. İ. Stavrovski, Pravitelstva Tipografiya Gaz. Azerbaydjan, Baku 1920, s. 1-32.

“Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmed Bey’in Muharririmize Mühim Beyanati”, *Vakit*, no. 294, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918, s. 1-2.

Karaca, Ahmet, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1982.

Keykurun, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

Kosalı, Rahim, “Seymden Parlamana: Cumhuriyetimiz Tarih-i Teşekkülünden”, *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 28 Mayıs 1919, s. 56-84.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Qafarov, Vasif, “1918-ci İlin Yazında Azərbaycandan Osmanlı Dövlətinə Göndərilən İlhaqnamələr və İlhaq Heyətləri”, *Dövlət İdarəçiliyi: Nezeriyyə və Təcrübə*, S. 2 (62), 2018, s. 205-212.

Qafarov, Vasif, *Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Osmanlı İmperiyasının Azərbaycan Siyasəti*, Azerbaycan Milli İlimlər Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Yayınlanmamış Bilimler Doktorası Tezi, Bakü 2022.

Qafarov, Vasif, *Türkiye-Rusiya Münasibetlerinde Azərbaycan Meselesi (1917-1922)*, Azərneşr, Bakı 2011.

Qasımov, Rəşad, *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı Münasibətləri (Osmanlı Mənbələri Esasında)*, Mütercim Neşriyyatı, Bakı 2018.

Refik, Ahmed, *Kafkas Yollarında: Hatıralar ve Tahassüsler*, Matbaa-ı Orhaniye, İstanbul 1919.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı 1339/1923.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat: Haftalık Müsavat Muhażaralarından*, Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası, Bakü 1920.

Rüşti, “Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, *93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, Askeri Matbaa, İstanbul 1934.

Sarı, Mustafa, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkasya Cephesi (1918)”, *Kafkasya Çalışmaları – Sosyal Bilimler Dergisi*, C I/S. 2, Mart 2016, s. 75-99.

Suny, Ronald Grigor, *Bakü Komünii: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1990.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Şüküroğlu, Gıyas, *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2023.

Şükürov, Qiyas, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, *Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan*, ed. Qiyas Şükürov - Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 38-72.

Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Mars Matbaası, Ankara 1966.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C III, Hürriyet Vakfı Yayınları, Sefaköy 1989.

Vekilov, Ragim, *İstoriya Vozniknoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki*, İzdatelstvo Elm, Baku 1998.

Yüceer, Nâsır, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il (ZSMF ve AMŞ Protokolleri), haz. A. E. Paşayev, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2006.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantemir, İpek Matbaası, Ankara 1971.